

УДК 94 (477): 394 "19"

Інна Петрова (м. Донецьк)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ ХІХ СТ.

У статті розглядається повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів Чернігівської та Херсонської губерній (ХІХ ст.). Проаналізовано методику упорядкування військово-топографічних описів (60-х рр. ХІХ ст.), їх джерельну базу та інформаційні можливості. На сторінках статті представлено інформацію з військово-топографічних описів щодо становлення традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, конструктивних особливостей житлових та господарських приміщень, формування традиційного одягу місцевих мешканців, режиму харчування українського населення та приготування страв.

Ключові слова: селяни, топографічні описи, Чернігівська губернія, Херсонська губернія.

Повсякденне життя кожного народу — це матеріальне втілення його масового менталітету. Це сфера прояву накопиченого народом за століття його розвитку життєвого та культурного досвіду. Повсякденне у житті є рідним, звичним та інтуїтивно зрозумілим. До повсякденної культури зазвичай відносять внутрішню та зовнішню специфіку житла, одяг, їжу, характер трудової діяльності, побутові звички та забобони, розваги тощо — тобто усе те, що формує яскравий самобутній культурний всесвіт кожного етносу. Вивчення повсякденного життя українців допомагає дослідити їх свідомість, зрозуміти душу народу. На жаль, довгий час історичного розвитку українських земель аж до ХІХ ст. окремих розвідок з історії культури та побуту українського селянства не створювалося, і збагнути буденне життя українців можна було лише через поодинокі свідчення тогочасних мандрівників або за археологічними даними. У ХІХ ст. разом з суто етнографічними студіями питання повсякденного побуту побіжно вивчалися і в інших різноманітних розвідках (у матеріалах географічних експедицій, звітах губернських статистичних комітетів та в інших описово-статистичних джерелах). Провідне місце серед описово-статистичних джерел, у яких детально розглядаються питання буденного життя українських селян, посідають військово-топографічні описи України ХІХ ст.

До творчої спадщини організаторів та учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії України у своїх працях неодноразово зверталися відомі російські та українські дос-

лідники — М. Андреев¹, О. Дружиніна², В. Кабузан³, С. Водотика⁴, О. Бойко⁵, В. Константинова⁶ та ін. Однак матеріали військово-топографічних описів щодо становлення традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, конструктивних особливостей житлових та господарських приміщень, формування традиційного одягу місцевих мешканців, режиму харчування українського населення та приготування страв на довгий час залишалися поза увагою дослідників (виняток становить праця С. Водотики «Історія Херсонщини ХІІ–ХІХ ст.»). І тому автор цієї статті ставить за мету дослідити особливості повсякденного життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів Чернігівської (автор — М. Домонтович) та Херсонської (автор — О. Шмідт) губерній.

Військово-топографічні описи України стали результатом тривалого та планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу протягом усього ХІХ ст. На сьогодні відомі чотири групи військово-топографічних описів різних як за часом свого походження та методикою збору інформації, так і інформаційними можливостями. Найбільш інформативними військово-топографічними описами Російської імперії є описи, складені у другій половині ХІХ ст., після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. Саме закінчення цієї війни підписанням Паризького мирного договору (18(30) березня 1856 р.) надало можливість Генеральному штабу російської армії відновити практику упорядкування узагальнюючих військово-топографічних описів. Так, 3 листопада 1856 р.

генерал-квартирмейстер Генерального штабу В. Лівен виступив на його засіданні з доповіддю “Об издаваемых по высочайшему повелению при Департаменте Генерального Штаба военно-статистических описаний”, в якій наполегливо рекомендував поновити вивчення регіонів Російської імперії з урахуванням військових потреб армії, й представив нову концепцію упорядкування військово-топографічних описів. Запропонована концепція ґрунтувалася на таких методологічних засадах: 1) В. Лівен вимагав розширити коло досліджуваних питань з соціально-економічної та політичної історії регіонів, оскільки нове видання призначалося не тільки для квартирмейстерів російської армії, але й для широкої громадськості (окрім останнього розділу “Спеціальні відомості”); 2) збільшити в описах кількість наглядних матеріалів (надати карти, плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців); 3) залучити до упорядкування військово-топографічних описів спеціалістів з різних галузей науки, наприклад, співробітників Імператорського географічного товариства; 4) не розробляти нової програми військово-топографічних обстежень та дозволити кожному офіцеру використовувати програмні документи, досвід та результати попередніх військово-топографічних досліджень⁷. Тобто спочатку генерал-квартирмейстер В. Лівен вважав, що потрібно лише виправити та доповнити матеріали загальноросійського обстеження 1848–1852 рр., оскільки, на його думку, інформація з попередніх описів була вже явно застарілою (наприклад, матеріали статистичного обліку міського населення датувалися 1838 р.). З метою виправлення цих недоліків він доручив генерал-майору І. Вуїчу скласти як зразок для подальших досліджень оновлений військово-топографічний опис Харківської губернії. За основу цього опису В. Лівен рекомендував взяти військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р. капітана Мочульського.

В іншому документі “Инструкция дивизионному квартирмейстеру 4 легкой кавалерийской дивизии для дополнения военно-статистического описания Харьковской губернии” В. Лівен, окрім І. Вуїча, залучив до виконання цього доручення квартирмейстерів 4 та 6 кавалерійській дивізії російської армії. Дивізіонному квартирмейстеру четвертої кавалерійської дивізії було доручено перевірити

інформацію по Харківському, Вовчанському, Куп'янському, Старобельському, Ізюмському повітах та чотирьох округах Українського військового поселення. Також квартирмейстер зобов'язувався повністю переробити описи повітових міст, алфавітні переліки населених пунктів, в яких планувалося подальше розквартирування військ, доповнити мапу губернії (зазначити усі назви річок, вказати напрямки доріг, кількість промислових підприємств), надати плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців тощо. Особливого доповнення потребували матеріали щодо описів Муравського та Рибінського шляхів, Валувської та Салтівської транспортних доріг. Також квартирмейстеру 4 легкої кавалерійської дивізії рекомендувалося зустрітися з професорами Харківського університету П. Гулак-Артемовським, Н. Борісяком, В. Лапшиним та В. Кочетовим з метою ознайомлення з останніми працями цих вчених з історії, геології та статистики, природознавства Харківської губернії. Квартирмейстер 6 кавалерійської дивізії за наказом В. Лівена уточнював інформацію про економічний та людський потенціал Лебединського, Зміївського, Богодухівського, Сумського, Охтирського, Валківського повітів, про розташування та протяжність Сагайдачного та Ромадановського шляху, Павлоградської та Київської транспортних доріг. Також В. Лівен рекомендував відвідати губернське місто Харків, зустрітися з професором В. Лапшиним та ознайомитися з його кліматичними та метеорологічними спостереженнями за останні роки (з 1849 по 1856 р.)⁸.

Вже 7 травня 1857 р., коли усі попередні організаційні моменти були з'ясовані, з Генерального штабу до Головнокомандуючого 1 армією, командирів окремого гвардійського корпусу, Резервного Кавказького, окремого Оренбурзького, Сибірського корпусів, командуючого військами у Фінляндії, у Східному Сибіру надійшов лист про початок узагальнюючого обстеження усіх регіонів Російської імперії. Аналогічні інформаційні листи отримали деякі державні службовці (міністри фінансів, юстиції, внутрішніх справ, державної власності, головнокомандуючий поштовим департаментом, керівник шляхами сполучення та громадськими будинками тощо). На останніх покладалася обов'язок відповідати на усі запити, що будуть надходити від офіцерів-

квартирмейстерів. Надалі В. Лівен надсилав з бібліотеки Генерального штабу у військові підрозділи, що були визначені як організатори та виконавці топографічних робіт у районах їх дислокації, військово-топографічні описи 1848–1852 рр., які потребували уточнення та доповнення. Так, командуючому 5 армійським корпусом для складання нових описів Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області надійшли такі додатки: матеріали до військово-топографічного огляду Катеринославської губернії, упорядковані генерал-майором О. фон Руге у 1853 р., 1854 р. та у 1856 р. під час зйомок цього району; військово-статистичний огляд цієї ж губернії (автор М. Герсеванов); додаток до надрукованого опису Бессарабської області (упорядник Гівнев фон Гросталь, 1852 р.); по одному екземпляру надрукованих військово-статистичних оглядів вищезазначених губерній. Разом з указаними документами також надійшли правила упорядкування та виправлення описів, програма статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії, програма 1847 р. для підготовки військово-топографічних описів, спеціальні та маршрутні карти Катеринославської і Таврійської губерній, а також Бессарабської області⁹.

Доки кропітка робота з упорядкування нових військово-топографічних описів тривала на місцях, керівництво постійно працювало над вдосконаленням методики проведення нового обстеження. 9 травня 1857 р. військовим міністром були затверджені нові “Правила составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи, для нового четвертого издания, утвержденная Военным министром”¹⁰. Пізніше Голіцин представив на розгляд військового керівництва ще один документ організаційного характеру — “Примерную программу статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи”¹¹. 20 жовтня 1857 р. було затверджено “Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом”. У цих документах не тільки було окреслено основні напрями вивчення губерній Російської імперії, але й визначено строки завершення цих робіт¹².

Відповідно до “Правил составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи” В. Лівен планував завершити

обстеження усіх регіонів Російської імперії до 1 травня 1858 р. Однак описування губерній просувалося досить повільно. До 31 травня 1857 р. залучилися до виконання описових робіт лише дивізійні квартирмейстери: 4 піхотної дивізії капітан Нікольський (Київська губернія), старший ад’ютант 3 армійського корпусу штабс-капітан Лецинський (Волинська губернія), дивізійний квартирмейстер 6 піхотної дивізії Вітковський (Подільська губернія), квартирмейстер 5 піхотної дивізії штабс-капітан Сологуб (Львівська губернія), квартирмейстер 7 піхотної дивізії капітан Тарасенков (Варшавська), квартирмейстер 2 піхотної дивізії штабс-капітан Ямонт (Плоцька), помічники старшого ад’ютанта 1 армійського корпусу штабс-капітани Неміра (Августовська губернія) та Корева (Віленська), підполковник Кебеке (Радомська), старший ад’ютант 2 армійського корпусу штабс-капітан Вишневський (Смоленська), дивізійні квартирмейстери 8 та 9 піхотної дивізії капітан Попроцький (Калужська губернія) та Пейхер (Орловська), дивізійний квартирмейстер 9 легкої кавалерійської дивізії Шулешкін (Курська)¹³. В інших військових підрозділах до упорядкування уточнюючих описів приступили ще пізніше.

Така повільність у підготовці військово-топографічних описів була зумовлена певними об’єктивними чинниками: 1) кавказький регіон постійно потерпав від військових конфліктів з місцевим населенням; 2) місцеві чиновники та керівники інших військових підрозділів несвоєчасно надавали необхідну описову інформацію (прикладом може слугувати відмова командуючого 5 округами Київського та Подільського військових поселень надати матеріали про кількість дворів військових поселенців; 3) деякі квартирмейстери перебували у службових відрядженнях або у тривалих відпустках за місцем проживання. Так, квартирмейстер 14 піхотної дивізії М. Шитніков, який працював над упорядкуванням військово-топографічного опису Таврійської губернії, на початку липня 1857 р. знаходився у відрядженні у Варшаві. Також деякі квартирмейстери були вимушені паралельно вирішувати свої поточні справи: склали карти районів дислокації, працювали над забезпеченням військових підрозділів фуражем та провіантом тощо. Окрім цих причин, несвоєчасне виконання картографічних робіт та проведення описування територій та

кож було спричинено неуконплектованістю особистого складу військових підрозділів — в деяких дивізіях взагалі не було призначено квартирмейстерів. Наприклад, до 12 липня 1857 р. не було зайнято вакансію квартирмейстера резервної дивізії окремого Кавказького корпусу, який повинен був займатися складанням опису Катеринославської губернії. Аналогічна ситуація склалася у 10 піхотній дивізії 4 армійського корпусу. І тому під тягарем цих обставин керівництво Військово-статистичного відділу Генерального штабу прийняло рішення про продовження строків упорядкування військово-топографічних описів. За новим наказом топографічне обстеження усіх губерній потрібно було завершити до 1 січня 1859 р.¹⁴

Але, як свідчить “Отчет Военного министерства за 1859 г.”, наказ від 5 липня 1857 р. про обстеження територій Російської імперії не було виконано у повному обсязі¹⁵. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а в 1861 р. — 58. Не задоволений таким станом речей, у 1861 р. Д. Мілютін наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово-статистичних робіт у державі, з чітким поясненням обставин, внаслідок яких наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації та в який термін описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох регіонів — Воронезької, Катеринославської, Віленської губерній та Бессарабської області. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі п'ятих українських — Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської. У 1863 — 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів з 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської губерній та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не при-

ступили до виконання наказу Д. Мілютіна¹⁶. Так, тільки у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В'ятську губернії. У цьому ж році офіцери 6 армійського корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької армії — Бакинську, Тьорську, Кубанську, Шемаханську та Єреванську області, а також Прикаспійський край. Офіцери оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губерній. Останніми в Російській імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Однак графік проведення робіт так і не був виконаний. До 1864 р. було надруковано тільки 13 описів і ще 9 готувалися до друку¹⁷. А після реорганізації Військового министерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового министерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описових робіт. Описи, які будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня, планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для остаточного редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів¹⁸. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й описи Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Незважаючи на такий стан речей, надруковані військово-топографічні описи українських земель (60-х рр. XIX ст.) відрізняються від попередніх описово-статистичних матеріалів високим ступенем інформативності, особливо з питань культури та побуту українського народу. П'ятий розділ кожного опису (“Внутренний (частный) и внешний (гражданский и общественный) быт местного населения”) присвячено повсякденному життю населення Російської імперії — сімейним звичаям, традиціям та народним святкам, що були поширені на території тієї чи іншої губернії, особливостям традиційного одягу місцевого населення, режиму харчування та приготування страв. Для написання цього розділу автори описів, наприклад М. Домонтович (автор військово-топографічного опису Чернігівської губернії),

залучив значну кількість джерел та літератури: статистичний опис Стародубського округу державних селян (1854 р.), етнографічний нарис м. Олександрівки, опис м. Олишевки Козелецького повіту, опис с. Юриновки Новгород-Сіверського повіту, опис Бобровської дачі (Чернігівського повіту) тощо.

Досить точні відомості етнографічного характеру містять військово-топографічні описи Чернігівської та Херсонської губерній про традиційне помешкання українців. Згідно з відомостями М. Домонтовича, садиба українського селянина частіше складалася з таких елементів: двокамерна або трикамерна хата, хлів, комора, клуня та баня (останні зустрічалися лише у північних повітах). Житлові помешкання зводилися з різних будівельних матеріалів: у північних районах Чернігівської губернії частково було поширено зрубне житло (здебільшого будували з сосни, берези, осини), у південних повітах будували каркасне житло. Каркас заповнювали деревом та глиносоломою або плетінням з великою кількістю глиносоломи. Двокамерна хата була прямокутної форми: довжина її не перевищувала 12, ширина — 8, висота — 3,5 аршина. Двокамерне житло складалося з хати та неопалюваних сіней, трикамерне — хати, комори та сіней (останні розташовувалися у центрі споруди). У бідняцьких хатах основним елементом її інтер'єру була вариста піч, вона займала внутрішній кут хати з боку від входних дверей. Уздовж дверей стояли довгі широкі лави, навпроти дверей ставили стіл, а по діагоналі від печі влаштовували парадний кут, в якому розміщували ікони, що були прикрашені вишиваними рушниками та квітками. Уздовж тильної стіни, між піччю та причілковою стіною, будували дерев'яний настил, так званий піл, який використовувався у якості ліжка для усієї сім'ї. Зліва біля дверей робили полиці для хатнього начиння (здебільшого посуду). Селянській двір огороджували тином, біля двору іноді в південних повітах за браком деревини замість хліва будували повітки. За двором будували клуні, які у південних повітах виключно використовувалися для молотьби зернових культур. Клуні мали низький зруб або взагалі його не мали, але обов'язковим елементом такої клуні був високий дах. Клуня також була прямокутної форми: від 4 до 5 саж. у ширину та 8 сажень у довжину¹⁹.

На Херсонщині в другій половині XIX ст. житло селян було доволі різноманітним “від

просторового, високого кам'яного будинку, схожого на будинки колоністів,... до сирії, тісної землянки, в якій мешкають державні та власницькі селяни південних повітів”²⁰. Хати мали переважно форму витягнутого прямокутника розмірами у довжину 9–12 аршин, у ширину 7–8 аршин. Як зазначає автор військово-топографічного опису Херсонської губернії О. Шмідт, панівним на той період стає трикамерне житло, яке складалося з хати, сіней та комори. Основним будматеріалом на той період була глина з очеретом, хмизом і соломою — саман (необпалена цегла), глино-солом'яні вальки вагою 8 — 10 кг. Фундаменту не було, підлога була глиняною, дах — двосхилий або глиняний. Піч робили з глини, дикого каменю, цегли-сирцю або заводської цегли, дах покривали переважно соломою й очеретом. Надалі в описі О. Шмідта достатньо досконало описано процес будівлі каркасу майбутньої хати-мазанки. Спочатку в землю вбивали стовпи з розвилкою вгорі, на них клали скріплені зв'язі, вздовж клали сволок завтовшки більше 20 см, впоперек — 2–3 вужчі сволоки. На поперечні сволоки клали лати, потім ставили крокви, зв'язуючи їх по два кінці, з розпорами. Поставивши декілька крокв на в'язках, прибивали до цих крокв розколоті жердини — підлатники. Дірки між сохами і щілини переплітали очеретом або хмизом, обмазували ззовні та зсередини. На стелю клали соломку і зверху засипали землею. У середньому собівартість такої мазанки сягала 40 крб. У південних повітах Херсонської губернії замість глини використовували вапняні плити, тому автоматично зростала собівартість цієї будівлі до 75 крб., але в той же час збільшувалися строки придатності цього помешкання для використання до 50 років. Надворі українські селяни викопували для зберігання зерна так звані хлібні ями. Робота над ямою зазвичай займала чотири дні для двох працівників. Яма обмазувалася глиною та обпалювалася. Перед зсипкою збіжжя дно ями вкривалося соломою. Для кожного виду зернових була окрема яма. При правильній експлуатації така яма могла слугувати господарям до 15 років.

Житлові приміщення селяни опалювали кізяками (у середньому сім'я з Херсонського повіту спалювала за опалювальний період 3 кубічних сажня кізяка), соломою та хмизом. У Тираспольському та Одеському повітах замість кізяка та соломи використовували сухі

гілки та виноградну лозу, очерет. Якщо людина не мала достатньої кількості худоби, то була вимушена збирати або купувати кізяки (сажень кращого кізяка коштував від 1 крб. 43 к. до 2 крб. 40 коп. сріблом). Іноді українські селяни житлові приміщення опалювали хмизом зі старого тину або будяками — кураєм. Курай виростав у другій половині літа, коли він всихав, його легко збирали граблями у копни (вартість копни завдовжки 10 і завширшки 24 сажні, а заввишки 7 аршин сягала щонайменше 12 крб. сріблом). Помешкання освітлювали сальними свічками або за допомогою каганця.

Упорядники військово-топографічних описів Херсонської (О. Шмідт) та Чернігівської губернії (М. Домонтович) досить детально охарактеризували процес формування та еволюції одягу українських селян. За їх спостереженнями, традиційний костюм українського селянина складався з верхнього, натільного, поясного та нагрудного одягу, взуття та головних уборів. У повсякденному житті українські селяни Чернігівської губернії здебільшого одягали коротку свиту з невисоким коміром, сорочку, шаровари, взимку — кожух. Чоловіча сорочка мала тунікоподібний крій, на грудях був прямий розріз — пазушка. Верхній одяг (свита) виготовлявся з доморобного сукна чорного, коричневого або сірого кольору, зверху свита застібувалася шкіряним або металевим гудзиком, у талії стягувалася бавовняним паском, знизу мала кишені. Чоловіки, що мешкали у південних повітах, частіше одягали довгу свиту з каптуром (кирею), який захищав голову та шию від негоди. Узимку більшість українців носили кожух або байбарак — хутряне вбрання, покрите сукном. Традиційним взуттям українських селян були личаки та чоботи. Серед основних чоловічих головних уборів М. Домонтович називає кучму та бриль, які були поширені майже на всій території Лівобережної України²¹. Буденний одяг українських поселенців Херсонської губернії влітку складався з сорочки, шаровар з грубого домашнього сукна, свити з відлогою (ширяк), взимку одягали кожух, штани з сукна або з молоді овчини та рукавиці. Влітку замість чобіт чоловіки носили постоли.

У повсякденному житті жінки Чернігівської губернії одягали традиційну плахту, сорочку, фартух-запаску, в особливих випадках (на свята) — довгу свиту, розшиту по боках

фалд синіми або червоними шнурками, узимку віддавали перевагу шубам з відкидним коміром. У буденні дні заміжні жінки на голову пов'язували хустку, у святкові дні намітку — прямокутну довгу хустку, виткану з білого полотна. Мешканки Херсонщини одягали довгу сорочку з широкими рукавами, що збиралися унизу, та відрізним станом: верхня частина була виконана з тонкого саморобного матеріалу, нижня з грубого домашнього полотна. На цій території поясний жіночий одяг був представлений дергою, фартухом-запаскою. На сорочку українки одягали ситцеву юпочку або керсетку, поверх юпки частіше носили свиту. На Херсонщині такий традиційний жіночий костюм заміжні українки прикрашали ланцюжками з великими хрестами, дівчата носили намисто з медальйонами або монетами, ланцюжки з образами. Для дівчат Херсонщини типовим у буденному житті було поширено заплітання волосся в одну косу, а на свято заплітали дві коси, які обгортали навколо голови та прикрашали зачіску різнокольоровими стрічками та квітами. Заміжні жінки у якості головного убору частіше носили очіпок²².

Їстівний раціон українських селян був доволі різноманітним. Його основу становив хліб. Так, населення південних повітів Чернігівщини випікала хліб переважно з жита, мешканці Мглинського та Суражського повітів до хлібного тіста конопляні висівки. На Херсонщині заможні селяни їли хліб з жита, бідняки до житньої муки додавали ячмінне борошно, або взагалі пекли хліб з ячмінного борошна. Окрім хліба, українські селяни Херсонської губернії споживали борщ, вареники, кашу (частіше варили пшоняну, кукурудзяну та пшеничну), юшку, галушки, локшину, затірку. За спостереженням М. Домонтовича, на Чернігівщині борщ найчастіше готували з буряка, капусти, моркви, картоплі та цибулі. Заправляли його салом, на свята — м'ясом²³. Улітку з овочів на Херсонщині споживали огірки, редьку, цибулю, часник, також смакували динями та кавунами (останні їли з хлібом). Взимку вживали квашену капусту, огірки, буряк та кавуни. Під час свят до столу ставили обрядову їжу, асортимент якої визначався традиційними для того чи іншого свята продуктами, та спиртні напої — наливки та медовуху. На Херсонщині улюбленою святковою і недільною стравою була локшина — зварене у воді чи молоці порізане

тонкими довгими смужками тісто, замішане з пшеничного борошна на яйцях.

Також важливим елементом побутового та культурного життя українців було дотримання релігійних обрядів та аграрно-календарних свят. Укладачів військово-топографічних матеріалів передусім цікавили відомості про поширення язичницьких вірувань та традицій в українському середовищі. Народні звичаї та вірування українця Чернігівщини навіть у ХІХ ст. залишалися язичницькими. Як вказував автор опису: “За своїм розумінням та віруванням у таємниці природи він не далеко відійшов від своїх пращурів і його повсякденне життя продовжує йти за стародавнім порядком”. Наголошувалося, що в українських обрядах язичницькі вірування й свята тісно переплетені. Весілля, хрестини та інші обряди завжди відбуваються із стародавньою урочистістю, попри значні витрати. До залишків язичництва відносили поширений на Чернігівщині культ бога полів Дідька, якого селяни уявляли з солом’яним батогом (цим батогом він, за повір’ям, розхитував хліби й трави). У деяких повітах перед початком посівної селяни співали йому хвалебні пісні, а після закінчення жнив частину незжатих колосків залишали на полі як дарунок для Дідька. Це колосся називали бородою, його переплітали червоною смужкою, прикрашали квітами, навколо спалювали траву і в її середину вкладали шматочок хліба та жменьку солі, співаючи при цьому: “Оце тобі борода, хліб, сіль та вода!”²⁴. Після закінчення жнив жінці робили з жита вінок та приносили його додому власника ниви. Цей вінок освячувався в церкві в день Преображення Господнього та зберігався під образами. Також на українських землях

було поширене повір’я про існування численної кількості знахарів та відьом. М. Домонтович детально розповів про створення магічних ляльок. Цих ляльок робили, сплітаючи з колосків на ниві та заговорюючи їх. Щоб позбутися ворожої магії ляльок, викликали священика або ворожку, котра скеровувала магію на ту відьму, яка робила ляльку.

Поважали українці і церковні свята, хоча під час більшості свят польові роботи не припинялися, окрім великих свят на кшталт Пасхи чи Трійці, а також свята Палія (св. Пантелеймона — 27 липня), за яким працювати було не можна, бо “Палій попалить”, тобто обов’язково повинна була зчинитися пожежа. Автор зауважив, що українці “святкують набагато менше свят, ніж росіяни”. Народні розваги зазвичай зводилися до вечорниць, досвіток та ін., де молодь “спілкувалася та співала пісень”²⁵.

Таким чином, достатньо широка інформаційна база військово-топографічних описів, постійне вдосконалення методів збору та опрацювання інформації, розширення методологічних підходів до аналізу джерел забезпечили їм високий рівень науковості та інформативності, особливо з питань повсякденного життя українців та представників етнічних меншин. Укладачам вдалося досконало описати процес формування чоловічого та жіночого традиційного вбрання українців, охарактеризувати особливості усної народної творчості, календарні свята та обряди, зміни в архітектурній забудові селянських поселень, визначити конструктивні особливості житлових та господарських приміщень, встановити режим харчування українського населення та приготування страв.

Джерела та література

- 1 Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 — 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук — М., 1963. — 18 с.
- 2 Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 215 с.
- 3 Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.
- 4 Водотика С. Г. Історія Херсонщини ХІІ–ХІХ ст.: Навчальний посібник. — Херсон: Айлант, 2003. — 160 с.
- 5 Бойко А. В. Топографічні описи Південної України початку ХІХ століття // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. Запоріжжя, 1996. — Вип.2. — С. 28–30.
- 6 Константинова В. М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині ХІХ ст. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко, Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 44–52.

- 7 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк.6.
- 8 Там само. — Арк. 69.
- 9 Там само. — Арк. 93.
- 10 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк. 155–182.
- 11 Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. — СПб., 1858. — С. 1–58.
- 12 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк. 335–350.
- 13 Там само. — Арк. 190.
- 14 Там само. — Арк. 198.
- 15 Русское военное обозрение // Военный сборник. — 1864. — № 3. — С. 80.
- 16 Отчет Военного министерства за 1859 год // Военный сборник. — 1862. — № 5–6. — С. 81.
- 17 Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. — СПб., 1880. — Т.4. — С. 109.
- 18 Русское военное обозрение // Военный сборник. — 1864. — № 3. — С. 4.
- 19 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865 — С. 549.
- 20 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. — Спб., 1863. — Ч.1. — С. 501.
- 21 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865 — С. 550.
- 22 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. — Спб., 1863. — Ч.1. — С. 505.
- 23 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865. — С. 551.
- 24 Там само. — С. 534.
- 25 Там само. — С. 537.

Инна Петрова

**Повседневная жизнь украинских крестьян
по материалам военно-топографических описаний XIX в.**

В статье рассматривается повседневная жизнь украинских крестьян по материалам военно-топографических описаний Черниговской и Херсонской губерний (XIX в.). Проанализирована методика составления военно-топографических описаний (60-х гг. XIX в.), их источниковая база и информационные возможности. В содержании статьи представлена информация из военно-топографических описаний, касающаяся становления традиционных обрядов и обычаев местного населения, конструктивных особенностей жилищных и хозяйственных помещений, формирования традиционного костюма местных жителей, режима питания украинского населения и приготовления блюд.

Ключевые слова: *крестьяне, топографические описания, Черниговская губерния, Херсонская губерния.*

Inna Petrova

**Daily life of the Ukrainian peasants according to materials
of military-topographical descriptions of the XIX century**

The summary: The daily life of the Ukrainian peasants according to materials of military-topographical descriptions of the Chernigov and Kherson provinces (XIX c) is examined in the article. The technique of ordering military-topographical descriptions (60th XIX c), their source base and information possibilities is analysed. The information from military-topographical descriptions concerning formation of traditional ceremonies and customs of local population, design features of housing and economic premises, formation of traditional clothes of local inhabitants, a diet of the Ukrainian population and preparation of dishes is presented on article pages.

Key words: *peasants, topographical descriptions, Chernigov province, Kherson Province.*

